

AZ ÁLMATLANSÁG ESÉLYEI

BLANDL BORBÁLA

Immanuel Kant:

Prekritikai írásk 1754–1781

Összeállította és a szerkesztői jegyzeteket írta:

Ábrahám Zoltán. Fordította Ábrahám Zoltán,

Aradi László, Czeglédi András, Mesés Péter,

Mesterházi Miklós, Tengelyi László, Vajda Károly,

Vidrányi Katalin

Osiris–Gond–Cura Alapítvány,

Budapest, 2003. 944 old., 4800 Ft

I.

Messze vagyunk még attól, hogy a teljes kanti életművet magyar nyelven olvashassuk, bár az utóbbi években jelentős örömök érhatték a Kantot kedvelő vagy csak megismerni vágyó magyar közönséget. A

---

1 ■ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1991.

2 ■ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Ictus, Szeged, 1995.

3 ■ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus, Szeged, 1997.

4 ■ Immanuel Kant: *Történefilozófiai írásk*. Ford. Mesterházi Miklós. Ictus, Szeged, 1997.

5 ■ Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán, Ictus, Szeged, 1998.

6 ■ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Ford. Tengelyi László. Raabe Klett, Bp., 1998.

7 ■ Immanuel Kant: *Prolegomena*. Ford. John Éva és Tengelyi László. Atlantisz, Bp., 1999.

8 ■ Immanuel Kant: *A vallás a pusztá és határain belül és más írásk*. Ford. Vidrányi Katalin. Gondolat, Bp., 1974.

9 ■ Az ég általános természetétörténete és elmélete, avagy kísérleti vázlat a világegyetem mibenlétéről és mechanikai eredetéről a newtoni alapelvek szerint. Előszó. In: *A vallás a pusztá és határain belül*, 35–52. old.

10 ■ A német akadémiai kiadás első két kötete (*Vorkritische Schriften I–II*) szintén időrendben közli a műveket. A IX. kötetből kezdve azonban megtörik a kronológia. A szövegek közlésének sorrendje ebben az esetben nem pusztán olvasástechnológiai kérdés: elvi jelentősége és súlyos gyakorlati következményei vannak. A kisebb írásk és feljegyzések leválasztása a főművekről elsősorban azért problematikus, mert így például az a talán nem kis horderjú nézetrendszer, amelyet az utókor „Kant történefilozófiájának” nevez, csaknem teljes egészében kiszorul a „nagy művek” köréből. Súlyos gyakorlati következménynek nevezhető például az, hogy a Rousseau-hatás megítéléséhez nélkülözhetetlen *Megjegyzések a Megfigyelésekhez*, amely a kéziratok hagyaték része, csak 1942-ben jelent meg gondozott kiadásban, minek következtében a Kant korai etikai nézeteivel foglalkozó munkák egy része egyszerűen nem támaszkodhatott teljes szövegre. Ehhez: Josef Schmucker: *Die Ursprünge der Ethik Kants in seinen vorkritischen Schriften und Reflektionen*. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1961. 21–25. old.

kilencvenes évek elején jelent meg Berényi Gábor fordításában *A gyakorlati ész kritikája*, *Az erkölcsök metafizikája* és *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*,¹ 1995-ben *A tiszta ész kritikája*² Kis János, nem sokkal később *Az ítélőerő kritikája*³ Papp Zoltán új fordításában, még ugyanebben az évben látott napvilágot a *Történefilozófiai írásk*⁴ (e kötetet Mesterházi Miklós szerkesztette), *A gyakorlati ész kritikája*⁵ (szintén Papp Zoltán fordítása), majd ismét *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*⁶ következett, ezúttal Tengelyi László gondozásában (Berényi Gábor fordításának felhasználásával), majd pedig a *Prolegomena*,⁷ Tengelyi László és John Éva közös munkája. Mivel *A vallás a pusztá és határain belül*⁸ már a hetvenes években megjelent (még hozzá kitűnő magyar fordításban, Vidrányi Katalintól), örömmel nyugtázzhatjuk, hogy Kant legfontosabb posztkritikai szövegei korszerű, jól használható magyar fordításban állnak rendelkezésünkre. (Első olvasásra talán meglepő, de a klasszikus német idealizmus szerzői közül Kant szól a legszebben magyarul – legalábbis a dolgok mai állása szerint.) A jelen kötetben közölt írásk közül *Az érzékelhető és az értelemmel fölfogható világ formájáról és elveiről*, valamint a levelezés egy kis része (köztük a kritikai fordulatról először beszámoló híres Herz-lelél) már eddig is hozzáférhető volt magyarul, a terjedelmi okok miatt fel nem vett *Az ég általános természetétörténetéről*⁹ írott értekezésnek pedig a bevezetése áll rendelkezésünkre. A *Prekritikai írásk* megjelenése után már joggal gondolhatjuk, hogy a Kantot kizárólag magyarul olvasni szándékozókna semmi okuk a kétségbeesésre.

A magyar kötet a dolgok természetéből adódóan *válogatás*. E minőségében a *Vallás a pusztá és határain belül* és a *Történefilozófiai írásk* után a harmadik hiánypótló gyűjteményt tisztelhetjük benne. Míg az első két magyar nyelvű kötet többé-kevésbé tematikus áttekintést ad a rendszer margóján szereplő íráskból, a *Prekritikai írásk*at, a német szövegkiadások hagyományának megfelelően¹⁰ kronologikus szerkesztés jellemzi.

A vallás a pusztá és határain belül címmel megjelent szövegegyüttest bátran tűzoltásnak is nevezhetnénk: a címadó íráson kívül, amely ugye terjedelmét és hangvételt tekintve egyértelműen „nagy” mű, azokat a szövegeket tartalmazza, melyeknek elolvasása mulhatatlanul szükséges ahhoz, hogy a kritikai fordulat antropológiai jellegét és az etikához való viszonyát valamivel pontosabban lássuk.

Más a helyzet a *Történefilozófiai írásokkal*: Mesterházi Miklós, aki e kötetnek is társfordítója, a Manfred Riedel által összeállított *Történefilozófiai írások*¹¹ koncepcióját követte. A történefilozófiai tárgyú írások gyűjteménye magyar nyelven szinte teljes, a címben is megjelenő koncepció azonban vitatott – történetesen a *BUKSZ* hasábjain jelent meg Kisbali László recenziója,¹² amelyben határozottan állást foglalt a kis írások jelentőségének túlbecsülésével szemben.¹³

A *Prekritikai írások* lényegében az 1968-as Weischedel-kiadás¹⁴ első két kötetét követi: Kant első írásán (*Gondolatok az eleven erők valódi mértékéről*) és a terjedelmi okokból nem közölt *Az ég általános természetéről* kívül az e két kötetben található szövegeket adja közre. Az írások sorrendje egy helyen tér el a német kiadásétól: Weischedel a *Vizsgálódást a Negatív nagyságok* előtt közli. Ennél lényegesebb eltérés, hogy a *Prekritikai írásokban* szerepel az 1770-es *Székfoglaló beszéd*, a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című szöveghez tartozó *Megjegyzések és Kiegészítések*, egy bő válogatás a Baumgarten *Metafizikájához* kapcsolódó *Hátrahagyott metafizikai észrevételekből*, valamint egy rövid válogatás a levelezésből.

Nem könnyű recenziót írni a *Prekritikai írások*ról. Noha a kronológiai szerkesztés tálcán kínálja a fejlődéstörténeti elemzés lehetőségét, a terjedelmi korlátok megakadályozzák *A tiszta ész kritikája* előtti időszak fordulatokban bővelkedő történetének részletes bemutatását. Ez már csak amiatt is nehézkes lenne, mivel Kant gondolkodói pályafutása a legkevésbé sem szorítható egy akár megközelítőleg egyenes vonalú fejlődéstörténet keretei közé. Az életmű egységét nem a megoldások, inkább a megoldandó problémák teremtik meg, ami egyaránt igaz a kritikai fordulat előtti és utáni írásokra. Elsőként megjelent írása, a *Gondolatok az eleven erők mértékéről* (1746) már a jóval későbbi antinómiatanhoz kapcsolható megállapításokat tartalmaz,¹⁵ és az életének utolsó éveiben tartott egyetemi előadásai alapján összeállított *Pragmatikus érdekű antropológia*¹⁶ az életműben leginkább a prekritikai *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* címet viselő tanulmányhoz áll közel. Folyamatosan alakuló, utat kereső, és még az utolsó években is megújulni kényszerülő gondolkodói habittussal állunk tehát szemben.

Mind a mai napig határozott filozófiai állásfoglalásnak számít annak megítélése, hogy az életművet (és talán nem túlzás azt állítani, hogy a teljes újkori nyugati filozófiát) kettéosztó kopernikuszi fordulat, vagyis *A tiszta ész kritikája* mennyiben borítja árnyékba azokat a szövegeket, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a transzcendentális filozófia rendszeréhez. Mindenképpen zavarba ejtő, hogy Kant jóval a kritikai fordulat után is publikált olyan műveket, amelyek egyértelműen a prekritikai korszak metafizika-igényéhez köthetők. A valóban vízvázalóztónak számító 1772-es kopernikuszi fordulat¹⁷ radikalizmusának megértéséhez fel kell térképezni azokat a problémákat, amelyeknek megoldásához a kritikai filozófia

Kant szerint hozzájárult – és azt is látnunk kellene, hogy e problémák miképp és miért maradtak mégis szükségképpen megoldatlanok.

II.

A kötetben szereplő írások jó része az 1760-as évek első felében készült, s Kant első fordulatát dokumentálja: *A négy szillogisztikus alakzat hamis agyafirttsága, Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható és a Kísérlet a negatív mennyiségek fogalmának a világbölcseletbe való bevezetésére* arról tanúskodik, hogy Kant fokozatosan leszámol a „logicista metafizika álmaival”.¹⁸ Jóllehet már ezek is egyre erősödő kételyekről árulkodnak a metafizikával szemben, még nem lépnek ki a később dogmatikusnak nevezett iskolai metafizika világából. Fordulatot e téren a következő három írás (*Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*, a *Kísérlet a fej betegségeiről* és az *Egy szellemlátó álmai, megmagyaráztatva a metafizika álmai által*) hoz. Hangneme is új: a nehézkes akadémiai stílust könnyedebb, olykor elsöprően szellemes modor váltja föl. Ebből a szempontból vitathatatlanságát mutatnak a fordulat után íródott, úgynevezett „kis” írásokkal, amelyek a transzcendentalfilozófiai rendszerrel való inkompatibilitásuk miatt rengeteg fejtörést okozhatnak mindazoknak, akik magától értetődőnek veszik Kant filozófiájának egységes jelle-

11 ■ Immanuel Kant: *Schriften zur Geschichtsphilosophie*. Hrsg. von Manfred Riedel, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1986.

12 ■ Kisbali László: *Lehetséges-e, és ha nem, hogyan?* *BUKSZ*, 1997. ősz, 286–301. old.

13 ■ Félreértés ne essék: nem a történefilozófiai tárgyú szövegek ama olvasatának elutasításáról van szó, amely egy kompakt történefilozófia lehetőségét sugallja, hanem arról, hogy ez az olvasat radikálisan ellentmond a transzcendentális filozófiai rendszernek. Magyarán: *A tiszta ész kritikájában* adott rendszer eleve kizárja a történefilozófia lehetőségét. Ez azonban korántsem jelenti, hogy ne létezne „kanti történelemfilozófia” – ehhez alighanem a történefilozófiai tárgyú írások létét kellene tagadni. Sokkal komolyabb a helyzet: a rendszer egyértelmű tiltása ellenére, vele párhuzamosan *vannak* történefilozófiai megmondó-lások Kantnál.

14 ■ Immanuel Kant *Werkausgabe in 12 Bänden*. Hrsg. von Wilhelm Weischedel. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1968.

15 ■ Ehhez lásd Munkácsy Gyula: *Az antinómiák filozófiája és az ember antinómiája*. In: *Kétszáz éves a kanti kritizmus*. Mel-léklet a *Világosság*, 1972. 5. számához, 7–14. old.

16 ■ Megjelenés előtt Mesterházi Miklós fordításában (Osi-ris–Gond).

17 ■ Kant 1772. február 21-én kelt, Marcus Herzhez írt levelében számol be *A tiszta ész kritikája* eszméjének megszületéséről. Így ír közeli terveiről: „...ami szándékom lényegét illeti, sikerrel jártam, s jelenleg képes vagyok kibocsátani a tiszta ész egy kritikáját, mely mind a teoretikus, mind a praktikus megismerés természetét tartalmazza, amennyiben pusztán intellektuális. Először a metafizika forrásait, módszereit és határait tárgyaló első részt dolgozom ki, majd ezt követően az erkölcsiség tiszta princípiumait. Ami az első részt illeti, azt három hónapra belül kiadom.” (678. old.) E tervek jó tíz év múltán váltak valóra, akkor is csak részben: az erkölcsiség tiszta princípiumainak kidolgozása nem fért bele *A tiszta ész kritikájába*, és még tíz év-nél is tovább tartó fáradozást igényelt.

18 ■ Tengelyi László: *Kant*. Kossuth, Bp., 1988. 42. old.

19 ■ Alfred Baeumler: *Az irracionális problémája a XVII. századi esztétikában és logikában*. Ford. V. Horváth Károly. Enciklopédia, Bp., 2002. 260. old.

gét. E ponton nem árt megjegyezni, hogy a filozófiai vitákban használatos hangnemek kérdése korántsem lebecsülendő fontosságú Kantnál. Már a *Gondolatok az eleven erők valódi mértékéről* című könyvében, amely az ellentétet kívánja elsimítani a newtoni mechanika és Leibniz metafizikája között, felfedezhetők annak az eljárásnak egyes elemei, amely később, *A tiszta ész kritikája Módszertani részében* írottak szerint a dinamikai antinómiák feloldásához vezető, egyetlen járható útnak bizonyul. A metafizika vitái Isten létéről és az akarat szabadságáról – hangnemek feletti viták. Már csak ezért is érdemes kettőzött figyelmet szentelni annak, hogy a kanti életműben mennyire éles és következetesen végigvitt hangnembeli különbségek vannak.

Legalább ennyire fontos az új tematika. Kant, aki mindaddig kora tudományának végső kérdéseivel, a természettudomány és a metafizika összeegyeztethetőségének problémájával foglalkozott, most az emberi természetről szóló elmés, már-már szórakoztató megfigyelésekkel lepi meg közönségét. Persze ezek a (Baumler¹⁹ szavával) „konyhaszagú” próbálkozások nem nyújtanak tartós békét eredményező megoldást természettudomány és metafizika harcában. Az új téma, amely új hangnemet igényel, nem más, mint az antropológia. A *Megfigyelésekhez* írt *Megjegyzésekben* Kant maga számol be arról, mi készítette e fordulatra. Két megjegyzést emelek ki, mindkettőben a Rousseau-olvasmányok rá gyakorolt hatásáról vall. Az első: „Már hajlamomnál fogva is kutató vagyok. Csillapíthatatlan szomjat érzek, vágyakozó nyugtalanságot, hogy továbbjussak, és minden eredmény a megelégedettség érzését kelti bennem. Volt idő, mikor úgy hittem: egyedül ez válhat az emberiség becsületére, s megvettem a mit sem tudó csöcseléket. Rousseau igazított helyre. A szemfényvesztő fölény eltűnik, megtanulom tisztelni az embereket, és úgy találnám, hogy sokkal haszontalanabb vagyok még a közönséges munkásnál is, ha nem hinnék abban, hogy ez a szemléletmód mindenki mást is értékkel tud fölruházni, azért, hogy [hozzájárulhassak]

az emberi nem jogainak helyreállításához.” (361. old.) A második: „Rousseau fedezte fel elsőként a különböző emberek által fölvetett alakok sokféleségében a mélyen rejtőző emberi természetet és a rejtett törvényt, melynek alapján megfigyelési segítségével igazolást nyer a gondviselés. Előtte még érvényes volt Alphonsus és Manicheus ellenvetése. Newton és Rousseau óta igazolt Isten létezése.” (366–367. old.) E két megjegyzés egyértelműen arról tanúskodik, hogy

Kant nem pusztán személyes (tudósi) létére vonatkozóan vont le konzekvenciákat az *Emil* és *A társadalmi szerződés* olvasásából, hanem egyúttal felfedezni vélte azt az új szabályrendszert is, melynek helyes alkalmazásával az emberi természet rejtett törvényeit feltárva a gondviselés létének új-fajta igazolásához is eljuthatunk. Az idézett mondatok jelentőségét aligha lehet túlbecsülni: a „különböző emberek által fölvetett alakok sokféleségében” felfedezett „rejtett törvény” létének lehetősége szorosan összefügg a későbbi transzcendentális filozófiai rendszer létének lehetőségével. Az új metafizika, melynek megteremtéséhez *A tiszta ész kritikája* csupán organonként szolgál, egy új antropológia iránti igény létrejöttét is jelzi. Az új antropológia eszméje pedig egészen egyszerűen az emberi természet megújításának lehetőségéhez kapcsolódik.

Jóllehet az 1760-as évek legnagyobb szellemi revolúcióját Kant számára kétségtelenül Rousseau olvasása jelentette, az ekkor keletkezett szövegek kevéssé tükrözik ezt a hatást. A kettősség éppen a *Megfigyelések* és a *Megjegyzések* egymás mellé helyezésével válik kiáltóan feltűnővé: a publikált szövegben nyomát sem leljük annak a felindultságnak, amely a *Megfigyelések* egy-egy darabját áthatja. Keresve se találhatnánk *A társadalmi szerződés* szellemével ellentétesebb írást, mint éppen ez a munka. A szabadság eszméje, a rousseau-i szerződéselmélet egyik központi eleme meg sem említetik benne, pedig Rousseau éppen a szabadság és törvény összefüggéséről kifejtett nézetei²⁰ miatt kerül Kant szemében egy sorba Newtonnal. Ehelyett „az emberi természet nagy és megindí-

to tablóját” igyekszik elénk tárni, mégpedig „inkább megfigyelőként, mint filozófusként” (287. old.). E program keretében a fenséges és a szép érzésének finom megkülönböztetéseit kapjuk, általában az ember természetét illetően, a két nem kapcsolatában és a nemzeti sajátosságok vonatkozásában, különös tekintettel a társas érintkezésben megnyilvánuló formákra. Maga az írás olykor szórakoztató, olykor bosszantó, de – eltekintve a szellemes életbölcsesek iránt táplált rokon- és ellenszenveinktől – külön meglepetésre ad okot, hogy szemmel láthatóan nem a tudományosság igényével íródott. Többnyire személyes megfigyelések, néhány esetben pedig – és alighanem ezek a megállapítások azok, amelyeknél a mai olvasó határozottan kényelmetlenül érezheti magát – híradásokon alapuló értesülések alkotják a fejtegetés alapját. Ennek ellenére jó okunk van azt gondolni, hogy ebben az időszakban és ezekben a finoman szólva is „szabálytalan” szövegekben találhatjuk meg azokat a megfontolásokat, amelyek Kant pozitív metafizikájának előzetes körvonalait adják.

III.

Az emberi természet tanulmányozásához Kant az analízis²¹ eszközét választja: ezért fordulhat elő, hogy már ebben az időszakban részben egymást fedő területként jelenik meg számára az esztétika és az antropológia. Gondolkodásának ez a sajátossága élete végéig megőrződik – elegendő *Az ítélőerő kritikája* felépítésének kettősségére gondolnunk. E jelenség magyarázata (itt, a *Megfigyelésekben*) viszonylag egyszerű: az emberi természet leírásában Kant (Rousseauval ellentétben, aki vizsgálódásaihoz a racionálisan konstruált, „természetes” ember fogalmát választja kiindulópontul) a számára adott jelenségekből, vagyis a társadalomban élő ember megfigyeléséből indul ki. Az általános emberi természet (pártatlanok szánt) leírása az első lépés azoknak a mélyben rejtőző törvényeknek a felfedezéséhez, amelyek az egyetlen, általa később valóban bizonyító erejűnek tartott, morális istenért megfogalmazásához vezetnek. Az analízis a *bölcsélet* módszere, a szintézis a matematikáé. *A Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról* címet viselő, rövid pályamunkában a következőképp határozza meg az analitikus és a szintetikus eljárás közti különbséget: „Minden egyes általános fogalomhoz kétféle úton juthatunk el: vagy fogalmak *önkéntes összekapcsolása* révén, vagy pedig *szétbontás* során világossá tett ismeret *elkülönítésével*.” Valamivel később így ír az analízisről: „Itt már adott egy dolog fogalma, azonban zavarosan vagy nem eléggé meghatározottan. Föl kell bontanom, s az elkülönített jegyeket az adott fogalommal együtt mindenféle esetekben össze kell hasonlítanom, az így nyert absztrakt gondolatot teljesen ki kell bontanom, és meghatározottá kell tennem.” (258. old.) Csak hogy már ebben a korai írásban is felbukkannak olyan fogalmak, amelyek felbonthatatlannak, vagy

csak részben felbonthatónak bizonyulnak. Felbonthatatlan fogalom a *képzet*, az *egymás mellett*, az *egy-más után levés* fogalma, részben felbontható a *tér*, az *idő* és „az emberi lélek egyes *érzéseinek*, a *fenségesnek*, a *szépnek*, az *undorító*nak stb. a fogalma”²² (262. old.). Az ilyen, előzetesen adott, ám zavaros vagy nem eléggé meghatározott fogalmak vizsgálatakor a következőképpen kell eljárunk: 1. gondosan fel kell kutatnunk tárgyunkban mindazt, amiben közvetlenül bizonyosak vagyunk; 2. ezeket a közvetlen ítéleteket, miután megbizonyosodtunk arról, hogy az egyik nem tartalmazza a másikat, „a geometria axiómáihoz hasonlóan az összes következtetésre szolgáló alapvetésként” fektetjük le (268. old.). A bizonytalan következtetésekkel hasonlóan kell eljárunk, amennyiben okunk lehet reménykedni abban, hogy biztos ismeretek nyomára vezetnek. Ez esetben a megkötés csupán annyi, hogy ne keverjük össze őket a biztosakkal. Végző soron mindkét esetben (akár adatott számunkra közvetlen bizonyosság a tárggyal kapcsolatban, akár nem) alapvető követelmény, hogy a fogalom meghatározásában nem indulhatunk ki előzetes definícióból, e definícióra a vizsgálódás végén tehetünk csak szert, méghozzá csak abban az esetben, ha a definíció a „vaktában” összegyűjtött bizonyosságokból minden kétséget kizáróan következik.

20 ■ Rousseau megfogalmazásában a társadalmi szerződés lényege: „Minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk. Mihelyt az emberek társulásra lépnek, az egyes szerződő felek különös személye valamilyen morális és közösségi testületnek adja át helyét, ez a testület annyi tagból áll, ahány szavazatot adnak le a gyűlésben, s a szerződés kinyilvánításától kapja egységét, közös énjét, életét és akaratát.” Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. Ford. Kis János, a kötetet szerkesztette, rendezte és a jegyzeteket összeállította: Ludassy Mária. Pannon Klett, Bp., 1997. 20. old. 21 ■ „Rousseau. Szintetikus jár el, s így a természeti emberből indul ki; én analitikusan járok el, s a civilizáltból indulok ki.” (345. old.)

22 ■ Az analízis-szintézis fogalom pár fejlődéstörténeti elemzéséhez: Gottfried Martin: *Immanuel Kant. Ontologie und Wissenschaftstheorie*. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1969., különösen a 246–247. és 285–313. old.

23 ■ Természetesen a „némaság” csak a lényegi kérdésekben nyilvánul meg. A *Megfigyelések* publikált szövege arról tanúskodik, hogy Kantra leginkább Rousseau nőneveléssel kapcsolatos nézetei gyakoroltak elementárisan felforgató hatást. (A Rousseau-hatás pontos datálásához Schmucker: *I. m.* 136–144. old.)

24 ■ „Manapság kizárólag a németek jelölik az esztétika szóval azt, amit mások az izlés kritikájának neveznek. Szóhasználatuk mögött az a csalóka remény lappang, melyet a jeles szerző, Baumgarten fogalmazott meg, hogy a szépség kritikai megítélése észelvek alá rendelhető, és szabályai tudományáá emelhetők. Ám az efféle fázisok hiábavalóak. Mert a mondott szabályok vagy kritériumok, végső forrásaikat tekintve, pusztán empirikus jellegűek, és így soha nem szolgálhatnak alapul a *priori* törvények számára, melyekhez ízlésítéletünknek igazodnia kellene; ellenkezőleg, az utóbbiak a próbakövei az előbbieket helyes voltának. Ezért tanácsos volna vagy feladni ezt a megnevezést, és átengedni ama tan számára, mely igazi tudományt alkot (ily módon közelednénk a régiek nyelvéhez és elgondolásaihoz, mert náluk felettebb ismert volt a tudomány efféle felosztása aiszthéta kai noéta-kra), vagy osztozni e megnevezésen a spekulatív filozófiával, és az esztétika kifejezést részint transzcendentális értelemben, részint pszichológiai jelentésben használni.” Kant: *A tiszta ész kritikája*, 78–79. old.

A *Vizsgálódás*ban felvázolt analitikus eljárás mód egyszerre két vonatkozásban ad útmutatást a *Megfigyelések* olvasásához. Egyrészt rávilágít arra, hogy a megfigyelői státus ebben az írásban komoly, teoretikus megfontolásokból következik – nem pusztán arról van tehát szó, hogy Kant, ráunván a metafizika szubtilis fogalmainak elvont boncolgatására, befordul az empiria konyhájára, hogy onnan a saját ízlése alapján összeállított menüsorral kápráztassa el közönségét. A fenséges és a szép érzését, lévén csak részben felbontható fogalmak, kizárólag közvetlen tapasztalatok, megfigyelések útján nyert bizonyosságok sokaságával lehet közelebről meghatározni. Az analízis első lépésében a megfigyelések minél tágabb köre a kutatás kiindulópontjának előfeltevés-mentességét hivatott biztosítani. A másik, legalább ennyire fontos útmutatás, amellyel az analízis előzetes meghatározása szolgálhat, a *Megfigyelések* speciális tárgyával kapcsolatban: nevezetesen a szép és a fenséges érzésének csak részben felbontható mivoltával. Ez a második megfontolás a következőket jelenti számunkra: a szép és a fenséges érzése, a kanti esztétika e két alapfogalma sohasem lehet kielégítő analízis tárgya. Bármilyen messzire jutunk is a velük kapcsolatos megfigyelések gyűjtögetésében, a végeredmény sohasem lesz egy minden vonatkozásban kielégítő definíció. A szép és a fenséges érzéséről nem szólhat tudomány. Amennyiben esztétikáról kívánunk beszélni, ezt egyedül a megfigyelő pozíciójából tehetjük, a teoretikus konstrukciók e speciális tárgyterület esetében szereptévesztésnek minősülnek. A gondolatmenet e pontján nem árt megismételni mindazt, amit a *Megfigyelések*hez írott *Megjegyzésekben* felidézünk Rousseau kapcsán. Kant itt nem kevesebbet állított, mint hogy Rousseau felfedezte az emberi természet *rejtett törvényeit*. Az analízisről elmondottak alapján úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kant azt mondja: Rousseau-nak sikerült megalkotnia azt az előzetes definíciót, mely alapján lehetséges az emberi természetről általában gyűjtött megfigyelések zárt rendszerré, tudománnyá szervezése. Mivel a szép és a fenséges érzései egyértelműen az emberi lélekhez tartozó fogalmak, előzetesen megállapított, részleges felbonthatatlanságuk sem tartható tovább. Ha valóban léteznek az emberi természetre vonatkozó, a természettörvények mintájára működő rejtett törvények, sőt e törvények hozzáférhetők az emberi megismerés számára, akkor – finoman szólva – az égvilágon mindent sikerül bizonyítanunk. E perspektíva megértése más halandót rajongással tölthet el, Kantal azonban – a kétségkívül meglévő rajongásán túl – összetettebb megfontolások övezik az elragadtatás állapotát.

Ha közelebről szemügyre vesszük a felbonthatatlan, illetve csak részben felbontható fogalmak sorát, ezeket találjuk: képzet, egymás mellett levés, egymás után levés; részben felbontható a tér, az idő, valamint az emberi lélek egyes érzései. Ezekhez a fogalmakhoz nem juthatunk el sem analízis, sem szintézis útján (a szintézis prekritikai értelmében: nem konstruálhatók

önkéntesen). Definiálhatatlanságuk problémája már előrevetíti a szintetikus a priori állítások helyét a majdani transzcendentálfilozófiai rendszerben. A *Vizsgálódás*ban adott erősen vázlatzerű felsorolás legfontosabb tanulsága az, hogy Kant számára már a hatvanas évek elején világossá vált: vannak fogalmak, melyek felbontásához nem elégséges pusztán empirikus adatokra támaszkodnunk, ugyanakkor a priori módon sem definiálhatók. A *Vizsgálódás*ban körvonalázódó megoldás (az erkölcs alapelveinek a kötelesség-fogalom közelebbi vizsgálatából következő új megvilágítása) jelzi, hogy Kant számára a metafizikai állítások igazolhatóságának problémája már ebben az időszakban a moralitás szférájához köthető. Ez az alapvető belátás azonban mindaddig nem nyeri el valószínűsúlyát, amíg az etika nem transzcendentálfilozófiai alapokon nyugszik. A további vizsgálódások – Hutcheson nyomán – a morális érzést veszik célba, azonban kerülő úton, esztétikai traktátusnak álcázva.

A *Megfigyelések* feltűnő némasága²³ a Rousseau-i témákkal kapcsolatban nyilván az emberi természet megismerésének módjáról alkotott elképzelések, nem pedig a magáról az emberi természetről alkotott elgondolások különbségéből fakad. Amikor Kant kettejük eljárásának összehasonlításakor megállapítja, hogy a fő különbség közte és Rousseau között az emberi természet leírásában alkalmazott módszerben rejlik (ti. Rousseau szintetikusán jár el – az előzetesen konstruált „természeti ember” fogalmából indul ki –, ő viszont analitikusan, vagyis a civilizált, a társadalomban élő emberből), akkor az emberi természetről való beszéd státusát igazítja hozzá saját, épp ez idő tájt változó tudományfelfogásához. Bár szemmel láthatóan rabul ejtette az emberi természetre vonatkozó szintetikus állításokon alapuló konstrukció gondolata, ekkor még nem álltak rendelkezésére azok az eszközök, amelyekkel a Rousseau-i elgondolásokat a lehető legszorosabban a tapasztalathoz köthette volna.

A *Megfigyelések* fesztelen könnyedsége mögött lényegében az antropológiáról mint lehetséges tudományról való elképzelések ambivalenciája húzódik meg. Az emberi természet ebben a szövegben elsősorban szociális relációiban jelenik meg; e viszonyok leírásában menthetetlenül keverednek esztétikai, pszichológiai és etikai meglátások. A *Megfigyelések* még egyszerre tárgyalja az érzékek által adottat és az ízlés kritikáját, vagyis az esztétikát a hagyományos és az új értelemben.²⁴ Ez azért lehetséges, mert ez a szöveg hangsúlyosan *nem* tudományos igénnyel íródott. Ha lehetséges lenne, hogy tudományos erejű megállapításokat tehessünk egy olyannyira összetett tárgyról, mint az emberi természet, tehát egy olyan jelenség-együttesről, amely nem konstruálható, mint a matematika tárgyai, ugyanakkor törvényszerűségei nem is adóttak oly módon, mint a természeti törvények, akkor ezek a vegyes minőségű megjegyzések alkothatnák azt a tapasztalati bázist, amelyre az ember természetről szóló tudomány épülhetne. Másképp fogalmazva: ha lehetséges az emberi természet rejtett törvé-

neyeinek felkutatása, akkor annak az emberi jelenségek körében is meg kellene jelennie; adottként bárki megfigyelő számára. Gyanítható, hogy a *Megfigyelések* publikált szövege nem más, mint adatgyűjtés egy később (valamikor a jövőben) megírandó a priori embertanhoz, részben olyan elvek alapján elrendezve, amelyek még nem garantálják ugyan az antropológia tudományként való fellépésének lehetőségét, csak megkönnyítik a kívülálló szemlélő számára, hogy megsejtse az adatok aggregátumának természetes homályossága mögött rejtőző lényegi összefüggéseket.

IV.

A *Kísérlet a fej betegségeiről* című rövid tanulmány talán még a *Megfigyeléseknél* is világosabban példázza, miként fonódnak egybe ebben a periódusban az etikai, esztétikai és antropológiai belátások. Kant itt – nem kevés malíciával – a fej fogyatékosainak *onomastikonját*²⁵ kívánja felvázolni, vagyis egy percig sem hagy kétségben afelől, hogy a német akadémiai stílusnak csupán formaliter eleget tévő dolgozattal állunk szemben.

Az alighanem különösebb teoretikus erőfeszítések nélkül létrejött szöveg egyetlen ötletre épül: az emberi elme működési zavarai súlyosságuk szerint osztályozhatók, vagyis a *fajejűség*, az *önhiűség* és a *fukarság* éppúgy a fej betegsége, miként a *bárgyúság* vagy a *zavarodott elme*. A fej betegségei két fő csoportra oszthatók: azokra, amelyeket kigúnyolunk, illetve azokra, amelyekre részvétellel tekintünk, és amelyeket „hatósági gondoskodás karol föl”. Annak ellenére, hogy e zavarok mindkét csoportja alkalmat jelent Kant számára, hogy éles, nyilvánvalóan Rousseau által ihletett civilizációkritikát fogalmazzon meg, miszerint „a polgári állapotban található meg tulajdonképpen mindennek az egész romlásnak a kovása, mely ha nem is okozza ezt, de hozzájárul fennmaradásához és növekedéséhez” (429. old.), különbséget tesz a szervi eredetű (*bárgyúság*, *elmezavar*, *téboly*) és a szociális interakciók látszatainak következtében fölerősödő morális visszasságok között (*önhiűség*, *fukarság*). Jóllehet fejlődéstörténeti szempontból egyértelműen a civilizációkritikai attitűd²⁶ a legfontosabb előrelépés, a szöveg érdekességét mégsem ez adja, hanem a képességek zavarainak elemzése. A képességek diszharmoniaja ugyanis a transzcendentális dialektikában természetesen minősül: az ész önmagával való meghasonlottsága antropológiai sajátosság, elválaszthatatlan az ember fogalmától. Ebben az értelemben a kritikai filozófia nem más, mint remélhetőleg sikerrel alkalmazott filozófiai terápia, amely az antinómiák eredetének feltárásával, valamint az antinómiák gyakorlati, tehát a szabad akaraton alapuló emberi cselekedetekben rejlő megoldásának felvázolásával tesz kísérletet a természetes diszharmonia megszüntetésére.

A kritikai megállapítások itt még nem lépnek túl az elragadtatott Rousseau-olvasat sajátos tárgyra való alkalmazásán. A *fajejűség* és a *bolondság*, a *kigúnyolt fo-*

gyatékosságok két fő osztálya, egyértelműen a polgári társadalom feje tetejére állított értékrendjéből következő visszasságok. A *fajejűség* rendjébe tartozó *tompa elme* és a *balfácán (fajankó)* sorban a szellemesség, az értelem és az ítélőerő fogyatékoságban szenved. E megnevezések birtokosai nem tudnak a társas érintkezés szabályainak megfelelően viselkedni, mivel „az ármany és a csalárdság a polgári társadalomban lassan megszokott maximává válik, s az emberi cselekvések játékát igencsak összekuszálják, nem csoda, ha az egyébként értelmes és becsületes férfiú, aki számára vagy túlságosan gyűlöletes minden ilyen ravaszság, hogysem törődnek velük, vagy akinek jámbor és jóindulatú szíve nem engedi meg, hogy ilyen gyűlöletes képet alkosson magában az emberi természetről, a család között mindig csapdába esik, és gyakran nevetéssé teszi magát előtűk; úgyhogy végül a »jó ember« kifejezés többé nem is csupán viráglyelven, de a megszokott szóhasználat szerint jelent fajankót (néha pedig egyenesen f...-t is); hisz a hitványság nyelven csak az értelmes, aki mindenki mást annak tart, ami ő maga is: nevezetesen csalónak.” (419. old.)

A *bolondság* terminus alá tartozó furcsaságok tárgyalásakor a probléma veleje már az egyéni belül található: a konfliktusok forrása az ösztönök és az értelem ellentéte. A nagy erejű ösztönök (azaz a szenvedélyek) átveszik az irányítást az akarat fölött, ily módon a *balga* hiába látja be, hogy cselekedetei nem éppen dicsőretre méltók, sőt károsak önmagára vagy a közre nézve, értelmi belátásait elnyomja hajlamainak intenzitása. A *balgaság* leggyakoribb előfordulási formája a szerelmetes szenvedély és a túlzott becsvágy. Az építetői düh, a képmádat és a könyvek iránti szenvedély

25 ■ „Bölcs és jó erkölcsű, vagyis olyan polgárok között élek, akik értenek ahhoz, hogy bölcsnek és jó erkölcsűnek látszszanak, s azzal áltatom magam, méltányosságból feltételezlek rólam legalább annyi kifinomultságot, hogy még ha birtokában volnék is a legbiztosabb hatású gyógyszernek, kiirtandó a fej és a szív betegségeit, mégis alaposan megfontolnám, hogy akadályul vessem-e ezt az ódivatú ócskaságot a nyilvános iparkodásnak; jól tudván, hogy az értelem és a szív közkedvelt, divatos kúrálja már a kívánatos mederben folyik s hogy az értelem orvosai – akik logikusnak nevezik magukat – igen jól ki is elégítik a köz óhaját, különösen mióta szert tettek fontos felfedezésükre, hogy tudniillik a fej tulajdonképpen dob, s azért kong, mert üres. Amiért is magam sem tudok okosabbat kitalálni, mint hogy utánzom azoknak az orvosoknak a módszerét, akik úgy vélik, már azzal sokat tettek páciensükért, ha nevet adtak betegségeiknek: felvázolom tehát a fej fogyatékosainak onomastikonját a *bárgyúságban* jelentkező benuáltástól az eszeveszett-ségben mutatkozó önkívület állapotaiig.” (418. old.)

26 ■ Ez az attitűd még nincs jelen a *Megfigyelésekben*. A *Megfigyelések* ebből a szempontból is pártatlan szöveg, általában elnéző türelemmel ecseteli az emberi természet gyarlóságait, olvasásakor ez a türelem kárpótolhat bennünket az ironia teljes hiányáért.

27 ■ Ismerve a történet folytatását, bátran állíthatjuk, hogy ha magának Rousseau-nak nem is, de tanainak e „végsők” mindeképpen megadattak: Rousseau lelkesültsége egy megszállott tanítvány pályájának közvetítésével megjárta mind a fejedelmi trónt, mind a vérpádot. A rajongás megítéléséhez tartozik a *fakultások vitájában* található híres kitérő, ahol Kant, morális és politikai okokból egyaránt rettentően óvatosan fogalmazva, a francia forradalom kapcsán már-már rajongónak mondja magát (*Történetfilozófiai írások*, 422–424. old.).

kevésbé gyakori és kevésbé heves formák – egyértelműen civilizációs betegségek. A tulajdonképpeni *bolondságot* azok az esetek jelentik, amelyekben „az uralkodó szenvedély egyértelműen gyűlöletes”. A balga és a bolond közti legfőbb különbség abban áll, hogy „a balga nagyon is jól megérti szenvedélyének igaz szándékát”, míg a bolondból „szenvedélye olyan fafejűt is csinál, aki olyankor képzeli, hogy birtokában van gerjedelme tárgyának, mikor valójában épp megfosztja tőle magát” (420. old.). A bolondság önromboló szenvedélyei *önhittségben* vagy *fukarságban* nyilvánulnak meg. Amíg a balgának van esélye arra, hogy megjöjjön a józan esze, a bolondok esetében semmi ilyesmit nem remélhetünk, hiszen az ő fejükben *visszajukorra fordultak az ész alapítételei*. Ezzel a kijelentéssel el is érkeztünk oda, ahol már összemosódnak a nevetséges – mert az akarat gyengeségéből következő, tehát morálisan is értékelhető mozzanatot tartalmazó – zavarok, illetve a szervek, avagy a képességek sérülései miatt részvtre jogosult betegségek. A *bárgyúság* (*tehetetlenség*) és a *zavarodott elme* (*kifordultság*) már semmilyen módon nem köthető a társasági (látszat)értékek és a természetes állapot konfliktusához. Az e bajok valamelyikében szenvedők gyógyíthatatlanok. E betegségek osztályozását Kant a megtámadott képességek rendszere szerint végzi el: *elmezavarnak* hívjuk a tapasztalati fogalmak visszajára fordulását, *téboly*nak az ítélőerő e tapasztalati fogalmakra támaszkodó kibilentségét, *eszelséggnek* pedig az általános ítéletekben mutatkozó zavarodottságot. A zavart elméjű ember nem tud különbséget tenni a képzeletében megjelenő és a valós dolgok között. Állapota hasonlatos az álmodóhoz. E jelenség okairól csak felettebb bizonytalan feltevéseink lehetnek: „...bizonyos fantáziaképek, bármily okból is, de megsértették valamelyik agyi szervet, és pedig úgy, hogy a rá gyakorolt benyomás csaknem ugyanolyan mély, s egyszersmind ugyanolyan helyes is, amilyenné csak teheti az érzéki észlelés: akkor ezt az agyszüleményt még ébren is, még ép, egészséges ésszel rendelkezvén is, igazi tapasztalatnak kell majd tartanunk.” (424. old.) A tapasztalati fogalmak körül beállt zavar nem érinti szükségszerűen a többi elméleti képességet: a zavart elméjű, legyen akár *hipochonder*, *fantasztá* vagy *fanatikus*, helytálló következtetéseket von le olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyek nem állnak fenn. Szellemeket lát, képzelt betegségektől szenved valóságosan, vagy a hétköznapi szemlélő számára teljesen közömbös tárgyak váltanak ki belőle szélsőséges érzelmeket, de olykor nagyon is szubtilis észkövetkeztetésekre jut képzelt tapasztalataiból. A fantaszták betegsége kétféle alakban jelenhet meg: *lelkesültségként*, „ami nélkül a világon semmi nagyot nem vittek véghez”, és *fanatizmusként* (*vizionálás, rajongás*). A *rajongó* (*entuziasztá*) „tulajdonképpen zavarodott fejű ember, aki állítólag közvetlen sugallatot kapott, s igen meghitt viszonyban van az égi hatalmakkal” (427. old.). Kant a fantaszták közé sorolja Rousseau-t, ítélete mellé azonban rögtön három, a szöveg alapján egyképp lehetséges értékelést ad:

Rousseau az az ember, akit „egy erkölcsi életelv inkább felhevít, mint azt mások tulajdon tompa és gyakran nemtelen érzelmük szerint elképzelhetőnek tartják”, vagyis csupán a Sorbonne doktorainak társágában *tűnhet* fantasztának, de éppúgy lehet *lelkesült*, vagy *rajongó*: ez utóbbi természetesen csak abban az esetben, ha a rajongás „a *lelkesült* számára a végsőket adja osztályrészül”.²⁷

A *téboly* (az értelem zava) abban áll, hogy a tébolyult „helyes tapasztalatok alapján [...] fonák módon ítél” (428. old.). A téboly első foka a *rögeszme*: lényege, hogy „a legközvetlenebb tapasztalati ítéletekben is a közönséges értelmi szabállyal ellentétes cselekvésre készíti az elmét” (428. old.).

Az *eszelség* az ész eltévelyedése az általános fogalmak terén. Amennyiben pusztán a finomabb ítéletekre korlátozódik, *esztelenség*, ha azonban a tapasztalati ítéletekre is kiterjed a zavarodottság, megkapjuk az *eszelsős* diagnózisát. A zavarodott elme *tébolyodott*, ha érzéketlenné válik a külső észleletekkel szemben, ha mindehhez még harag is társul, *dühöngőnek* nevezük. A forró indulatossággal társuló *tombolás*, amennyiben *tébolyult*, *eszeveszettségé* válik. Befejezve a fej betegségeinek az emberi képességek rendszerén alapuló felsorolását, Kant arra a megállapításra jut, hogy az elme betegségeinek oka – szemben az akarat romlottságával, amit a szív betegségének nevez – minden bizonnyal testi, központja az emésztőszervekben lehet, a *megismerőképesség fogyatékosságainak* hivatott kezelője az orvos – bár a záró sorok nyilvánvaló öniróniája azt sugallja, hogy a filozófus is képes segíteni magán, amennyiben baja pusztán a *tudós morgolódás tombolása*.

A *Kísérlet a fej betegségeiről*, ez a – Kant szavaival – „siralmas elmélkedés” elsősorban azért válik fontossá számunkra, mert Kant prekritikai korszakának egyik leghíresebb tanulmánya, az *Egy szellemlátó álmai, megmagyaráztatnak a metafizika álmai által* még gyilkosabb humorral, viszont bővebben kifejtve tárgyalja a *Kísérletben* is elemzett jelenséget: nevezetesen az érzékszalódásokon alapuló *fanatizmust*. Az *Egy szellemlátó álmai* bátran viselhetné (al)címét fordítva, hiszen a szövegben sokkal inkább a metafizika álmai világíttatnak meg Swedenborg látomásai segítségével. A *Szellemlátóban* adott metafizika-kritika lényegében nem, pusztán stílusában tér el a részben már tárgyalt szövegekben található megfontolásoktól. A dogmatikai rész harmadik fejezetében, ami az *Antikabala. Általános filozófiai töredék a szellemvilággal való közösség megszűntetéséről* címet viseli, ekképp jellemzi a kortárs német metafizikai törekvéseket: „Aristotelés valahol ezt mondja: *ha ébren vagyunk, közös a világunk, ha azonban álmodunk, mindegyikünknek saját világa van*. Úgy vélem, megfordítva az utóbbi mondatot, azt kellene tudnunk mondani: ha különböző emberek mindegyikének saját világa van, akkor azt sejtethetjük, hogy álmodnak. Ha erre alapozva vesszük szemügyre a sok-sok gondolatban létező világ *légvárépítőit*, kiknek mindegyike nyugodtan la-

1. Szerkesztőségünk szívesen látja a számítógépes szövegszerkesztővel (lehetőleg IBM PC kompatibilis Word 6.0 vagy Word for Windows) készített és lemezen leadott cikkeket. A kéziratot azonban ebben az esetben is kérjük – jól olvasható formában kinyomtatva – a szerkesztőségbe eljuttatni. Kérjük szerzőinket, közöljék laci címüket, adóazonosító számukat, telefonszámukat, továbbá – az „E számunk szerzői” rovat, olvasóink számára – munkahelyüket és foglalkozásukat.

2. A szerkesztőség a „Bírálat” és a „Probléma” rovatba szánt cikkek esetében a 0,75–1 íves, egyébként a 0,25–0,4 íves kéziratokat tekinti optimális terjedelműnek. (Egy ív 40 000 n, azaz 26, kettes sorközrel írott oldalból áll, egy oldal 26 sorból, soronként 60 leütéssel.)

3. Kérjük szerzőinket, hogy a „Bírálat” rovatba szánt bírálatuknak adjanak – rövid – címet (ún. fantáziacímet); cikküket, ha azt a terjedelem indokolja, tagolják – ugyancsak rövid alcímmel (és ne számmal) jelölt – fejezetekre.

4. Kérjük, az ismertett könyvek címét részletes formában írják le. Ez a következőket tartalmazza, az alábbi sorrendben: a szerző(k) (többszerzős kötet esetében a szerkesztő) neve, a könyv címe, alcíme, a fordítónak, az előszó, illetve az utószó szerzőjének a neve, a kiadó(k) neve, a megjelenés helye és éve, a könyv oldalszáma és ára, az esetleges sorozatcím. A címléírásban alkalmazott központozást illetően felyőiratunk a magyar – és nem az angolszász – gyakorlatot követi.

5. Kérjük, a szöveget balra zárva írják, s azt a kurziválás, illetve a jegyzetszám emelése kivételével ne formázzák.

6. Kérjük, kiemelést – egyszeri aláhúzással vagy kurziválással – csak feltétlenül szükséges esetben alkalmazzanak. Ne emeljék ki egészükben a szövegben szereplő idézeteket sem, csak saját kiemelést alkalmazzunk (külön jelezve), az eredetiben szereplő kiemelést természetesen tartjuk meg (és ezt külön jelezzük is). Rövidítéseket csak indokolt esetben alkalmazzunk, kérjük viszont a folyóiratunknál divatozó – magyar (tehát nem latin) – rövidítések (old., i. m., uó., uo., ford., vö. stb.) elfogadását és érvényesítését.

7. Folyóiratunk az évszázadokat római – és nem arab – számmal jelöli.

8. Kérjük, csak lapalji, illetve szövegközi jegyzetet alkalmazzanak, és kerüljék az ún. sorszámozott bibliográfiát, illetve a zárójeles jegyzetek alkalmazását. A lapalji jegyzetek (lábjegyzetek) számozása folyamatosan, arab számmal történjék. A jegyzeteket kérjük a kézirat végére helyezni. Lapalji jegyzet a „Bírálat”, a „Tiszteletkőr”, a „Probléma” és a „Vita” rovatba szánt cikkhez tartozhat, a szemleciikkben szövegközi jegyzetet alkalmazzunk. Bírálatoknál a bírált könyv (vagy könyvek) hivatkozott helyét mindig a főszövegben adjuk meg (...old.), minden más, a problémacikknél pedig minden hivatkozás kerüljön lapalji jegyzetbe. Idegen nyelvű könyvből is magyarul idézzünk, az eredeti szöveget csak indokolt esetben adjuk meg, jegyzetben.

9. A jegyzetben a hivatkozott munkák címét, a tanulmánykötet, gyűjtemény, illetve periodika címét kurziváljuk. Az „In:” jelölést folyóirat, heti- és napilap esetén ne alkalmazzuk. Ismételt előfordulás esetén rövidítve hivatkozunk; a rövid alak a szerző vezetéknevéből és az i. m. rövidítésből áll. Ha egy szerző több munkájára is hivatkozunk, a rövidített címet adjuk meg. Periodikumoknál az évfolyamot, kötetet (Vol., Jg., Bd.) csak folyóirat esetén jelöljük, a megjelenés évszámát viszont mindig.

10. Szerkesztőségünk szívesen veszi, ha szerzőink bírálat-, illetve problémacikkükhöz az ismertett szerző munkásságát vagy a szóban forgó témakör legfontosabb irodalmát stb. – lehetőleg a megjelenés időrendjében – ismertető ún. „dobozt” mellékelnek. A címléírás elveire lásd a 4. pontban mondottakat.

kozik saját gondolati világában a többiek kizárásával – ha tehát megvizsgáljuk mondjuk azt, aki a dolgok rendjét Wolff módjára, a tapasztalat kevéske építőanyagából, de annál több lopott fogalomból eskábálta össze, vagy azt, aki Crusius módjára az *elgondolhatóról* és az *elgondolhatatlanról* szóló néhány mondas mágikus erejével a semmiből teremtett világot lakja –, nos, akkor türelemmel viseltetünk a látomásai közötti ellentét iránt egészen addig, amíg végére nem értek az urak ábrándozásaiknak. Mert ha Isten segedelmével egyszer fölébrednek, azaz olyan látomásra nyitják a szemüket, mely a más emberi értelemmel való összhangot immár nem zárja ki, akkor egyikőjük sem fog látni olyasmit, ami bizonyítékaik fényében a többieknek ne tűnnék éppoly szembezőkőnek és bizonyosnak, s a filozófusok ugyanakkor közös világot fognak majd benépesíteni, olyat, mint amilyen a mennyiségtan tudósai már régen rendelkeznek; mely fontos esemény már nem várathat magára soká, legalábbis amennyire hihetünk bizonyos jeleknek és előjeleknek, melyek egy ideje föltűntek a tudományok égboltján.” (475. old.) Talán kissé kegyetlenül bánik volt mestereivel, amikor rokonságba hozza őket az *érzékelés álmodozóival*, de mondanója nagyjából megegyezik azzal, amit már a *Gondolatok az eleven erők nagyságáról* című értekezésében kifejtett: a tudományok, köztük pedig elsősorban a metafizika belső viszályainak elsimitásához olyan közös nézőpontra (vagy közös nyelvre) van szükség, mely mentes azoktól az előfeltevésektől, amelyek eldönthetetlen vitákat generálnak. A közös nézőpont kialakítása elsősorban nem spekulatív, hanem gyakorlati érdek, nem a viták végső eldöntését, hanem a vitaközö felek *megnyugtatását* szolgálja. A közös nézőpont lehetősége teszi értelmessé a metafizikai kérdésekről folytatott nyilvános vitákat. E közös nyelv megtalálásához azonban idő kell és türelem, hiszen a továbbiakban az emberi nem fejlődésébe vetett morális hit biztosítja egyedül bármiféle metafizika létjogosultságát.

„Az általam elfogadott kétely nem dogmatikus, hanem a halogatás kételye. [...] Mindkét oldal érveit nyomósabbá teszem. Különös, hogy emiatt veszélytől tartanak. A spekuláció nem valami természeti szükséglet. Az ez utóbbiakat illető ismeretek biztosak. A módszertani kétely azért hasznos, mert megóvjá kedélyünket, hogy ne a spekulációt, hanem egészséges értelmünket és egészséges *sentiment*-t követve cselekedjünk. *Fabius Cunctator* dicsőségére pályázom.” (400. old.) □